

УДК 821.161.2-1.09(092)

Токмань Ганна

МОТИВ ПОДЗВОНУ В ПОЕМІ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО «АРХІМЕД»

Статтю присвячено творчості видатного українського поета-дисидента Івана Світличного. Авторка зробила спробу прочитання філософських смислів поеми «Архімед». Стаття містить аналіз мотиву подзвону в цій поемі. У центрі уваги дослідниці перебувають інтертекстуальні та психологічні діалоги. Текст поеми порівняно з творами таких авторів, як Джонні Донн, Іван Франко, Євген Плужник, Федеріко Гарсія Лорка, Іван Драч.

Ключові слова: Іван Світличний, поема «Архімед», мотив подзвону, філософський смисл, діалог, інтертекстуальність, психологізм.

Статья посвящена творчеству выдающегося украинского поэта-дисидента Ивана Свитличного. Автор осуществила попытку прочтения философских смыслов поэмы «Архимед». Статья содержит анализ мотива колокольного звона в этой поэме. В центре внимания исследователя интертекстуальные и психологические диалоги. Текст поэмы сравнен с произведениями таких авторов, как Джон Донн, Иван Франко, Евгений Плужник, Федерико Гарсия Лорка, Иван Драч.

Ключевые слова: Иван Свитличный, поэма «Архимед», мотив колокольного звона, философский смысл, диалог, интертекстуальность, психологизм.

This article is dedicated to the famous Ukrainian poet and dissident Ivan Svitlychny. The author has attempted to read philosophical meanings of the poem «Archimedes». The paper contains an analysis of motive Call in this poem. The focus of the researcher is intertextual and psychological dialogues. The text of the poem is compared with the works of authors such as John Donne, Ivan Franko, Eugene Pluzhnyk, Federico Garcia Lorca, Ivan Drach.

Key words: Ivan Svitlychny, poem «Archimedes», motive Call, philosophical sense, dialogue, intertextuality, psychology.

Іван Світличний – один із духовних провідників українського шістдесятництва, поет, науковець, громадський діяч. Його життя і творчість мають характер протесту – національно-визвольного, громадянського, культурологічного, адже дисидент опирався порушенню прав людини і нації в УРСР, втілюючи цей опір у вчинки, думки, поетичні образи.

Серед мотивів, створених поетом, чимало універсальних, тобто таких, що мають філософський смисл і спостережені у спадку багатьох визначних митців різних часів і народів. І.Дзюба вважає, що такі мотиви розгортаються навколо системи «абсолютних інтелектуальних і моральних цінностей», закріплених у змісті визначних творів поезії [2, с. 475]. Думаємо, що до універсальних можна віднести мотив подзвону, який є одним з провідних у поемі І.Світличного «Архімед». Цю поему, як і низку інших поетичних творів, автор написав у концтаборі суворого режиму (Пермська область), де за звинуваченням у антирадянській діяльності відбував 7-річний строк (далі йшло 5-річне заслання). Л.Тарнашинська окреслила лінію тюремної поезії в українській літературі, наголосивши на особливостях підрадянського періоду, зокрема, вона зазначає: «Традиція «в'язничної поезії» в українському письменстві бере початок від Т.Шевченка [...] Увиразнена словом П.Куліша («На незабудь року 1847»), І.Франка («Говаришам із тюрми», 1878), ця традиція особливо «приросла» новими смислами в трагічному ХХ ст. у катаклізмах якого дуже знецінилося людське життя, а поняття національної і особистої свободи набуло нової гостроти» [9, с. 7]. Межові обставини, у яких існував І.Світличний, спонукали до екзистенціальних питань, які він порушував і образно вирішував у творах.

Смерть повсякчас стояла за плечима в'язня сумління – і з огляду на жорстокість табірної режиму, і через тяжкі недуги Івана Олексійовича. Проте для науковця, схилоного до широких гуманітарних узагальнень, смерть була ще й об'єктом дослідження, а для талановитого самобутнього поета – предметом художнього зображення. Ці дві рецепції смерті, наукова і мистецька, своєрідно поєдналися у його поемі «Архімед», зокрема в мотиві подзвону, що є одиницею сюжету цього філософсько-сповідального твору.

Мотив подзвону має свою історію у світовій літературі, деякі з її сторінок інтертекстуально прочитуються в «Архімеді» І.Світличного. Автор був невиситимим читачем (про що свідчать його табірні листи до дружини з проханням прислати книжки – художні і з різних галузей знань), пам'ять його власних текстів, зокрема й названої поеми, береже численні явища національної і зарубіжної культури. Творячи свій оригінальний художній світ, автор упускає туди тексти-порадники, розташовуючи їх поруч з власними думками і почуттями – для бесіди, що стане новим текстом.

Поезію І.Світличного досліджували такі науковці, як Л.Біловус, Ю.Бойко-Блохін, Г.Віват, І.Дзюба, І.Добрянська, О.Забужко, Н.Зборовська, В.Іванисенко, І.Качуровський, М.Коцюбинська, І.Кошелівець, Н.Лівицька-Холодна, О.Неживий, Я.Славутич, Е.Соловей, Л.Тарнашинська та інші. Проте детального

аналізу мотиву подзвону в поемі «Архімед» ще не проводилося. Метою нашої студії є екзистенціально-діалогічне тлумачення цього художньо-філософського феномену.

Поему «Архімед» І.Світличний написав під впливом Є.Плужника, творчістю якого захоплювався, у підзаголовку зазначивши: (За Плужниковим «Галілеєм»). Автор ніби реалізував рядок з Шевченкового вірша «І Архімед, і Галілей...», він продовжив гуманітарне переосмислення відкритих видатними вченими законів фізики, а також шевченківську ідею неминучості історичних змін. Г.Віват спостерегла своєрідне явище інтертекстуальності у творчості шістдесятників, вона узагальнює: «Поети вільно оперують міждисциплінарним науковим матеріалом, що стосується загальних та спеціальних теорій відносності, художньо опрацьовують квантову теорію, теорію катастроф, експоненціальний закон, закон Архімеда, теорію Великого Вибуху тощо, перетворюючи їх у місткі, влучні й оригінально скомпоновані характеристики, ситуації, сюжети, образи» [1, с. 324]. І.Світличний, науковець за фахом, удавався до цього типу діалогу з попередниками природно, інтелектуально розкуто, креативно.

Уже в епіграфі поєми «Архімед», взятому з Плужникового «Галілея», –

*Убієнним синам твоїм
І всім тим,
Що будуть забиті,
Щоб повстати в безсмертнім міті,
Всім
їм
– Осанна!* [6, с. 169]

– звучить мотив смерті й виникає церковна алюзія («Осанна!»). Розпочинаючи власний текст, автор продовжує цей мотив, створюючи образ смертного сну – летаргії: «Над імперією тайги – / Летаргія». Що для поета є центром імперії, яка впала в летаргійний сон, що цікавить його у сніговій круговерті, яка опанувала розверстий світ? Те саме, що й Є.Плужника, – маленьке, принижене, закинуте в чужий йому часопростір людське серце. Довкілля звужується і конкретизується – від імперії тайги до табірної бараку, потім – до простору серця в'язня.

*[...] і вночі, коли покотом гурт лежить,
Зек на зекові, хлялі, обдерті, –
Раптом зовсім байдуже мені:
Чи жить, чи померти* [8, с. 141].

Внутрішній сюжет у поемі «Архімед» рухається як розвиток конфлікту між цінностями суб'єктного «Я» і цінностями (антицінностями) світу, у який його закинуто. Моментами організації цього своєрідного, лірично-філософського сюжету стають імпресії – миттєві враження від виючого снігів'я, від різкого серцевого (і сердечного) болю, а також від раптом почутого подзвону.

*Але звідки цей дзвін?
На погреб?
Погреб!
Подзвін!
Подзвін* [8, с. 145].

Діалогічність поетичного мовлення передає рефлексії на биття дзвону. Тривожні звуки, які пролунали чи то ззовні, чи у свідомості, чи донеслися із глибин підсвідомого, викликають, передовсім, запитання. Якщо перше питання – звідки? – зостається без відповіді, як не надто важливе, то друге, що лишилося не озвученим, – чому? – відразу викликало здогад-відповідь. Цей здогад жажливий, тому «одягається» у форму відповіді-запитання: «На погреб?» У героя вистачає мужності подолати жах відчуття раптового подиху смерті, виражений у двох окличних віршорядках, і поставити крапку, тобто прийняти цю гостю як даність: «Подзвін».

Образ дзвону акцентовано талановитою фонікою, ритмом, графікою. З погляду фоніки спостерігаємо у 1, 2 і 5-му рядках повтор звуків [дз], [д], [з], [в], [і] для звуконаслідування; після того як з'являється викликаний дзвоном мотив смерті, лунає нова трагічна музика – звуковий повтор [по] у 1, 2 і 3-му рядках (цей префікс, що походить від прийменника, має семантику *після*, наразі прочитується як *по всьому*). П'ять коротких рядків (1-ий – 6-складовий, 2-ий – 3-складовий, у наступних – по 2 склади) передають поступове входження подзвону у поетове серце, вони починають звучати синхронно і в унісон.

З'являється чимало літературних алюзій, зокрема слова Дж.Донна, які Е.Гемінгвей взяв за епіграф до роману «По кому подзвін», поезія І.Франка «Вона умерла! Слухай! Бам! Бам-бам!» і його поема «Похорон» та інші. За сюрреалістичністю образності вірш наближається до поезії Ф.-Г.Лорки «Подзвіння». За майстерністю фоніки – до поезії І.Драча «Дзвони». Паралель з «Галілеєм» Є.Плужника не переривається протягом усієї поєми.

З І.Франком мотив подзвону в поемі І.Світличного ріднить низка ознак – як змістового, так і формального характеру. Другий вірш із «Третього жмутку» збірки «Зів'яле листя» починається рядком, близьким фонічно й емоційно до вираження подзвону в поемі «Архімед»: «Вона умерла! Слухай! Бам! Бам-бам!» [10, с. 156]. Порівняймо з текстом аналізованої поєми: «Бам! Бам! Бам! – на весь світ / Реквієм» [8, с. 146]. Завершується Франків трагічний твір парадоксальним запереченням: «Вона умерла! – Ні, се я умер» [10, с. 157], розуміння смерті іншої людини як і моєї також притаманне й І.Світличному: «З кожним подзвоном я в мені / Невоскресно вмираю!» [8, с. 147].

Ще ближчою до твору І.Світличного є поема І.Франка «Похорон». У ній мотив власної смерті виражено у двійництві головного героя. Дія у Франковому творі, так само як і в «Архімеді», переривається подзвоном. Раптово залунавши, «страшенні тони б'ють» усе потужніше – і тоді героєві здається, що уся земля – «розрита могила» (алюзія Шевченкового образу природно акцентує на загальнонаціональній сутності проблеми, порушеної Франком), що «се блакить є тим великим дзвоном, / А велетень по ньому передає бамкання дзвону і виражає своє образне його бачення: «Калатає розгойданим серцем дзвін / Від відбою і до відбою» [8, с. 146]. Образи блакиті, як великого дзвону, і серця, як внутрішнього дзвону, єднає біль і відчуття значущості та знаковості події. Подія-подзвін є значущою, бо смерть завжди важлива, і знаковою, бо в обох поемах означає більше, ніж повідомлення про відхід якоїсь людини. Франків герой завдяки переживанню подзвону уявляє картину власного ганебного похорону – ганебного, бо він сам є вбивцею себе, і люди це відкривають під час прощання з небіжчиком (очі й уста мертвого кривавляться, коли вбивця нахилиється над ним – собою! – для поцілунку). І.Франко таким мистецьким чином засуджує зраду – ідеалів, України, свого справжнього «Я». І.Світличний по-філософському осмислює просторову і часову єдність людства, яке повсякчас гине: у просторі люди, друзі й вороги, ідуть від нас; у часі – покоління одне за одним зникають.

Франко взагалі є близьким Світличному, у поемі «Архімед», як і в усій своїй поезії, поет-шістдесятник намагається дати відповіді на питання, поставлені Каменярем у поемі «Похорон»

*Чи вірна наша, чи хибна дорога?
Чи праця наша підійме, двигне
Наш люд, чи, мов каліка та безнога,*

*Він в тім каліцтві житиме й усхне?
І чом відступників у нас так багато?
І чом для них відступитво не страшне?* [10, с. 503]

І.Світличний, як поет-науковець, відповідає на питання поета-науковця І.Франка. Автор «Архімеда» переконує читача у слушності обраної ним і його побратимами дороги – дороги спротиву тоталітаризму, навіть якщо вона смертна, бо ж кожний дисидент – *повпред*, «заложник свободи-волі», без їхньої самопожертви не буде майбутньої Свободи ні для кого. Відповідаючи на питання про причину численного відступництва українців, шістдесятник удається до художньо-психологічного аналізу людини маси (Х.-О.Гассет) і викриває феномен Хохляндії – не як зовнішнього простору, а як простору внутрішнього. Хохляндія, за І.Світличним, – це стан душі тих, хто пообпльовував святині («Верблюди!»), яким жаль для полеглих героїв копійчаної свічки, чиє життєве кредо – «Моя хата скраю», а виправдання власної зради – «с'est la vie». Обидва поети-бунтарі відкидають хохляндську філософію. (Сьогодні, після сходження у вічність Небесної сотні і під час нашої визвольної війни проти Росії, вражаєшся тому, як потрібні нам повпреди волі, про яких писав і яким був Світличний, а також тому, що сон Франкового героя – «Ті битви, і побіди, й люті муки...» – став дійсністю)

За сюрреалістичністю образності мотиву подзвону І.Світличний близький до поезії Ф.-Г.Лорки, зокрема його вірша «Подзвіння». Ф.-Г.Лорка персоніфікує образ смерті і акцентує на семантиці кольору: подзвін викликає сітку химерних образів – жовта дзвіниця; жовтий вітер, що «несе подзвін»; смерть, що «іде по дорозі / в цитриновім / в'ялім цвіті» і співає; дорожній порох, що нагадує срібні вівці (вірш цитуємо в перекладі М.Лукаша). Дзвони Лорки замовкають, на відміну від невпинного подзвону Світличного, у вірші іспанського поета замовкнути їх примушує смерть, її спів настільки весильний, що жахає навіть металеві дзвони.

*Іде вона, вигравас
на релі на білій
і співає, і співає
все одної співи.*

*Змовкли дзвони на подзвіння
з жовтої дзвіниці.*

*Жовтий вітер жене порох,
ніби срібні вівці* [5, с.422].

Образ пороху, яким завершується текст, символізує знищенність усього живого, його приреченість спорохніти.

У поемі українського поета, на відміну від вірша Лорки, немає персоніфікованого образу смерті, проте підтекстова її присутність відчувається в кожному рядку оповіді про подзвін. Ліричний герой І.Світличного не зупиняє свої переживання й роздуми усвідомленням смерті як нездоланної сили, він лише відштовхується від думки про неї у своєму філософському розмислі та прийнятті екзистенційного рішення.

У низці запитань, що їх викликає подзвін, ключове – «По кому він?». На це запитання лунає кілька відповідей, і кожна слушна, адже поетова правда багаторівнева, філософська, парадоксальна.

Перша відповідь – найпростіша, банальна, егоїстична й водночас щира та зрозуміла кожному: «Не по нас з тобою? / Не по нас? / Слава Богові, не по нас!» [8, с. 146] Проте думка в'язня-інтелектуала не

може обмежитися цією першою спонтанною реакцією на подзвін, вона лине далі – у сферу філософії запитування. «Не по нас, то по кому? / Вічний похорон, судний час / Від народження і до скону?» [8, с. 146] Кінець життя як обривання лінійного часу поступається інакшому, позамиттевому розумінню: смерть наразі тлумачиться як щось, розлите по всьому життю людини.

Оригінальною композиційною рисою поеми «Архімед» є чергування в ній філософських роздумів (онтологічних, етичних, історіософських) з натуралістично-сюрреалістичними картинами табірної життя. Ці два складники поеми, попри виразну відмінність, взаємопов'язані, спостерігаємо їх взаємопроникнення і в змістовому, і в стильовому плані. Це відокремлення-взаємопроникнення можна пояснити екзистенціальністю поетичної концепції людини, яку містить твір. Автор зображує людину в її актуальності, у виходах за межі повсякдення, у митях окликання буття, процесі екзистування як утвердження справжньої самості – таким утвердженням завершується кожна ситуація екзистенційного вибору, образно описана у творі.

Музикально мотив подзвону в поемі І.Світличного близький до подібного мотиву у творі сучасника автора – І.Драча. Ліричний герой Драчевого вірша «Дзвони» намагається втекти від подзвону. Смерть у цьому тексті ніяк не виявляє себе текстуально. Твір не даремно в підзаголовку названо піснею: ледь варіюваний рефрен, який наповнює музикою кожен строфу, змінює своє емоційне забарвлення, проте тривога – екзистенціальна, необ'єктивована в принципі – присутня постійно.

*Ще літа мої літання
Мчать на конях кутих конях
А ті дзвони в передзвони
Дзвонять*

*Ще цвітуть для мене губи
Ще дівчата роси ронять
А ті дзвони найнялися
Дзвонять [3, с. 47]*

Ліричний герой І.Драча шукає відповіді на питання, хто ж той невтомний дзвонар, що б'є і б'є у дзвін: розпуки? серця зла погоня? все, що не збулося? Пісня завершується спробою протестанта, здійнявши крила, утекти з полону подзвону. Чи можливо це, читака не дізнається, бо на цьому вірш завершується, тож йому доведеться самотужки відповідати на питання: що ж тривожить людину протягом усього її існування і чи здатна вона за життя позбавитися цієї тривоги?

Мелодика, ритм поетичного подзвону в І.Світличного близькі до пісні І.Драча продуманою музикальністю, але інакші – складніші, поліфонічні.

*Бам! – братове, спите?
Не спить!
Бам! – на сполох, рейкою.
Бам! Бам! Бам! – на весь світ
Реквієм [8, с. 146].*

Тут напрошується паралель не так з піснею поета-шістдесятника, як з кларнетизмом Павла Тичини. Такі далекі за естетикою звучання табірні рейка і високомистецький реквієм у тексті І.Світличного об'єднано мотивом смерті, відбувається навіювання, завдяки якому читач поступово готується сприйняти філософський висновок. Поет ніби розбиває ілюзію ліричного героя І.Драча, який проголошував:

*Здійму крила буйнокрили
І втечу бо я в полоні
В отім дзвоні передзвоні
Світі дзвоні [3, с. 48]*

В'язень І.Світличного усвідомлює неможливість утечі:

*Бам! Барак скрипить, мов ковчег.
Бам! – а що, як на друзки?
Бам! Бам! Бам! – не втечеш
Від погребної музики [8, с. 146].*

Фоніка І.Світличного самотутня, її оригінальність полягає у відмові від пісенної, зокрема й фольклорної, милозвучності як поетичальної настанови автора. Музика його вірша ближча до модерної інструментальної. А ще вона – притишена, така, що становить фон для думки, яка переживається глибоко емоційно, заторкуючи струни серця. Своєрідності фонічній майстерності автора надає й натуралізм, який є однією зі стильових доміант творчого почерку поета-в'язня. У звучання вірша вриваються згуки доквілля, часто грубого або й дикого. Музика вірша І.Світличного не тільки драматична, а часто й трагічна, бо смерть, несправедлива, насильницька, люта, не просто чатує на його героя, вона постійно дивиться йому в очі.

Завершивши свій діалог (з побратимами? собою? смертю?) про силу подзвону філософською тезою «не втечеш / Від погребної музики», поет повертається до питання: по кому б'є цей вічний дзвін? Цього разу відповідь так само безжална: він – по всіх.

І.Світличний, як і Є.Плужник у поемі «Галілей», пропонує свою художньо-філософську типологію людей, нагадуючи всім про те, що їх єднає, – вічний подзвін. Автор характеризує три групи Homo sapiens. Опис першої виразно кореспондує з двома літературними джерелами – Дж.Донна і Є.Плужника.

*Се по тих,
Хто втішається: ми – острови,
Материк не по нас, і Бог з ним.
Ми тихенькі, тихенькі,
Ми шепіт трави –
Подзвін!* [8, с. 146]

Як відомо, Е.Гемінгвей взяв за епіграф до свого роману «По кому подзвін» слова з проповіді англійського письменника Джона Донна (1572-1631): «Немає людини, яка була б як острів, сама по собі, кожна людина – грудка землі, часточка суходолу; і якщо море змиє хоч би скалку материка, поменшає Європа, і те саме буде, якщо змиє мис, або оселю друга твого, а чи твою власну; від смерті кожної людини малію і я, бо я єдиний з усім людством; тому ніколи не питай, по кому подзвін – він дзвонить по тобі» [11, с. 5]. І.Світличний психологічно досліджує позицію тих, хто вважає себе островом, діалогічно пов'язуючи цю позицію з традиційною українською (точніше, хохляндською) – «Моя хата скраю». Поет бачить витоки острівної психології людини у її самоприниженні, відсутності гідності, бракові самоповаги. Сам автор аж ніяк не належав до цього типу людей, М.Коцюбинська зазначала: «Іванові Світличному абсолютного чужа була «ідеологія острова» (Ю.Шерех). Він завжди твердо знав, що «ми – на материку»» [4, с. 10]

Другі в поетичній класифікації І.Світличного – це плем'я яничар, це ті, хто зраджує рідні святині і нищить їх. Стисла, у два рядки, характеристика цього огидного поетові племені містить домінування відсутності і парадокс:

*Подзвін!
Се по племені яничар,
Бездушних вірах,
По безвірних душах* [8, с. 146].

Акцентуються слова з префіксом без-: у яничарів немає ні душі, ні віри, але це у високому, духовному сенсі цих слів. Парадокс, фальш історичної доби в тому, що все нібито є – і віра, бо проголошується, і душі, бо живі, от тільки вічну, гуманну сутність цих понять вилучено. Тому в яничарів вони перетворюються на щось протилежне духовності – антивіру, антидушу.

Автор не претендує на вичерпність своєї поетичної типології, її можна було б продовжити, проте він крапками виокремлює той тип людини, що стоїть на стороні духовності, характеризує людей протилежної суті – тих, у кого духовна віра і вірна душа. Тільки тут звучать імена. І.Світличний, безперечно, міг би назвати репрезентантів утікачів на ілюзорні острови та яничарів, проте, мабуть, вважав, що їхні імена не варті того, щоб бути закарбованими у вірші, а от пречистих і мужніх він називає, підносить їхні імена, наче коругви.

*По пречистих Стусах,
По Калинцях,
Мужніх Сахарових, Руденках* [8, с. 146].

Називання підкреслює високу достойність цього типу людей, поетове опонування владі, яка таврує їх як ворогів народу, а ще, на жаль, нечисленність самовідданих борців за збереження гуманного в Homo sapiens.

І.Світличний, обвівши небайдужим поглядом людей, три типи котрих так яскраво вирізнилися на фоні його долі, нагадує всім про безжальний закон подзвону: смерть прийде до кожного.

*Подзвін ноцно і денно:
Хто вулканом кипить,
Хто, мов камінь, застиг,
Хто по вуха в лайні,
Хто в бронзі...
І по Вас, і по них, і по сих, і по тих –
Подзвін!* [8, с. 146]

Є.Плужник також нагадував своїм метушливим і амбітним сучасникам про те, що є закони, які вони неспроможні скасувати: «І пливуть вони разом з Землею / По орбіті, що пише вона...» [6, с. 184]. І орбіта Землі, художньо осмислена Плужником, і неминучість смерті у поетичній рецепції Світличного – це незалежні від людини складники її існування. А що ж від неї, такої безсилої, залежить? Що об'єднує, а не роз'єднує людей? І.Світличний пропонує власну рецепцію художньо-філософського образу материка. Спробуємо витлумачити його смисл у кількох контекстах – проповіді Дж.Донна, роману Е.Гемінгвея «По кому подзвін» і в лінійному контексті поеми І.Світличного «Архімед». У Дж.Донна це – ключовий образ філософської думки, що підносить ідею християнського братерства й милосердя. В антифашистському романі Е.Гемінгвея утверджується солідарність людей доброї волі, їхній моральний обов'язок сприймати насилля над іншими людьми та націями як над собою і поставати проти зла. У чому особливість материка, побаченого І.Світличним у час, коли науковець був відірваний від материкової України і взагалі позбавлений чогось сталого, певного у своєму існуванні? Що могло асоціюватися в нього з твердим суходолом під ногами? Чому спала на гадку думка про материк?

*Розмивається материк,
Скелі падають у безодні,*

*А в душі – голосіння, у серці – крик.
Подзвін! Подзвін!* [8, с. 147]

Материк існує, але в стані постійної катастрофи. Думається, що цей образ у автора «Архімеда» втілює понадчасове бачення людства. Як колись перша людина прийшла на Землю, так колись піде з неї остання. Ми існуємо тільки разом, становимо певну єдність, сутність якої – чи то Homo sapiens, чи то Homo ludens, чи то Homo faber, чи просто Homo, а може й Nihil hominum – невідома, але ця спільнота існує, і смерть – її нерозлучна товаришка. На нашу думку, хистка і водночас безальтернативна єдність людства – смисл образу материка в поемі І.Світличного.

Поетично дослідивши проблему смерті у вселюдському масштабі, далі, в останній частині поеми (частини відокремлено графічно), І.Світличний звертає свій мистецький і водночас науково точний погляд у внутрішній простір суб'єктного «Я». Мотив подзвону утривалюється, адже автор на мікрорівні простежує дію закону смерті, як об'єднувального чинника самоусвідомлення людства. Вибираючи від'ємну, саморуйнівну рису української ментальності, людина помиляється: позиція осторонь, коли йдеться про існування нації, гуманності та свободи, неможлива, адже неможливо пережити Закон, він настигне тебе, як вічний подзвін. – «І нема хати скраю» [8, с. 147].

І.Світличний створює поетичну формулу екстраполяції всезагального смертного закону на маленьке людське «Я». «З кожним подзвоном я в мені / Невоскресно вмираю» [8, с. 147]. Подібно до того як Г.Сковорода описував великий світ і маленький світик однієї людини, автор «Архімеда» бачить не лише материк людства, а й обмежений простір «Я». У обох діє той самий Закон: материк розмивається, скалки «Я» безповоротно відходять.

Оповідач звертається до серця, яке повинно зробити вибір. Розглядається кілька його варіантів. Перший, що пунктирно пройшов через увесь текст поеми, – означає прийняти «C'est la vie», «Моя хата скраю», а може й перетворитися на Nihil huminum. Другий, що вириває ніби з підсвідомості, означає самогубство, яке Ж.-П.Сартр витлумачив як один з виявів свободи вибору.

*А не краще – сторч
Головою на дно безодні?
Доле, баста!
І не морочити голови.
Подзвін! Подзвін!* [8, с.147]

Добровільну загибель поет сприймає не як героїзм, і не як опір, а як рішення «не морочити голови», поквитатися з немилосердною долею, знайти собі полегшу, примусивши подзвін замовчати.

Протиставним сполучником «та» поет розпочинає експресивну оповідь про екзистенційний вибір, зроблений суб'єктом «Я» поеми. Є.Сверстюк, осмислюючи власний досвід і досвід своїх товаришів, писав: «В найгірших умовах, в тюрмі й карцері – на грані життя і смерті – розблоковується свідомість і проривається голос душі. В самоті відчуваєш ВЕЛИКЕ і чуєш удари серця» [7, с. 150]. Саме таким є екзистенційний стан героя поеми «Архімед» у кінці твору.

*Та вгорі над тобою і мною
Як грядущих віків повпред,
Оповітий віків таїною
Архімед!* [8, с. 147]

Чому давньогрецький учений характеризується у поемі «як грядущих віків повпред», чим випередив не лише свою античну епоху, а й добу автора? Що дав світові? Яким чином допоміг в'язневі-мислителю відкинути такі версії вибору, як дегуманізація, острівна психологія, змасовіння-нівелювання, самогубство? Останні в поемі слова адресовано тим, хто зробив неприйнятний для бунтівного «Я» героя поеми вибір. Поет оригінально, фізично-гуманітарно, аргументує власну життєву позицію.

*А ідіть ви всі до стоматері,
Бо, ви чуєте? – Є вона все-таки,
Точка опору!* [8, с. 147]

Герой-одинак не прийме позиції більшості, у колі якої і недруги, і колишні друзі-відступники, бо його неможливо переконати в тому, що світ, де панують бездушні віри і безвірні душі, – норма, з якою мусиш погодитись. І.Світличний удається до літературної гри: він, як і Є.Плужник, грає категоріями та законами фізики, екстраполюючи їхній сенс на сфери суспільства і духу. Поширюючи на гуманітарну сферу Архімедову ідею про точку опори, знайшовши яку, можна перевернути світ (закон важеля), поет підтекстово вселяє у свідомість читача віру в кардинальні суспільні зміни, які можливі за активності людей.

Отже, мотив подзвону в поемі І.Світличного «Архімед» діалогічно пов'язаний з подібними мотивами у творчості українських і зарубіжних авторів. Філософічність думки (Дж.Донн), громадянська сутність позиції (І.Франко, Е.Гемінгвей), сюрреалістичність образу (Ф.-Г.Лорка), музика вірша (І.Драч), інтелектуалізм та іронія (Є.Плужник) – засади цього діалогу. Діалогічність тексту є переважно інтертекстуальною (з митцями та вченими) і психологічною (ліричного героя із сучасниками та власним «Я»), діалоги увиразнюють ситуацію екзистенційного вибору, унаочнюють його варіанти, допомагають обґрунтувати рішення оповідача. Подзвін нагадує героєві поеми про смерть, материкову єдність людства, унікальність власного існування і відповідальність за свій вибір, спонукає відкинути все рабське і вибрати опір нелюдності, неволі, непричетності. Автор підносить опір не як Сізіфів труд (хоча нота бунтарства посеред абсурду є), а як плідну дію, освячену світовим законом. Поет-науковець вірить, що

життя в Україні може й має кардинально змінитися. Закон суспільних змін такий же універсальний, як і закон смерті, відтак слово і вчинки дисидентів раніше чи пізніше стануть опорою для перетворень.

Література:

1. Віват Г. Лірика дисидентів в інтертекстуальному полі множинності : монографія / Ганна Віват. – Одеса : ВМВ, 2010. – 368 с.
2. Дзюба І. Універсальні мотиви в Шевченковій поезії / Іван Дзюба // З криниці літ : у 3 т. – Т. 2. – К. : Обереги ; Гелікон, 2001. – С. 474–509.
3. Драч І. До джерел / Іван Драч. – К. : Дніпро, 1972. – 303 с.
4. Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник / М. Коцюбинська // Світличний І. О. У мене – тільки слово / І. О. Світличний. – Х. : Фоліо, 1994. – С. 5–27.
5. Лукаш М. О. Від Боккаччо до Аполінера : переклади / Микола Лукаш. – К. : Дніпро, 1990. – 510 с.
6. Плужник Є. Поезії / Євген Плужник. – К. : Радянський письменник, 1988. – 415 с.
7. Сверстюк Є. Рукописи горять. Рукописи не горять! / Євген Сверстюк // Сверстюк Є. Правда полинова / Є. Сверстюк. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 148–152.
8. Світличний І. О. У мене – тільки слово / Іван Світличний. – Х. : Фоліо, 1994. – 431 с.
9. Тарнашинська Л. «Заграбовані сонця»: Готичний профіль ХХ століття / Людмила Тарнашинська // Поезія з-за ґрат : антологія / [упор. О. Голуб]. – К. : Смолоскип, 2012. – С. 7–36.
10. Франко І. Твори : у 2 т. – Т. 1: Поезія / Іван Франко. – К. : Дніпро, 1986. – 622 с.
11. Хемінгуей Е. По кому подзвін / Ернест Хемінгуей ; [пер. з англ. М. Пінчівського] // Хемінгуей Е. Твори : у 4 т. / Е. Хемінгуей. – Т. 3. – К. : Дніпро, 1981. – С. 6–404